

RAZPRAVE – ČLANKI

Dragica Haramija
Univerza v Mariboru
Pedagoška fakulteta in Filozofska fakulteta Maribor

VLOGA PTIC V OTROŠKI KNJIŽEVNOSTI

Zaradi obširnosti teme – ob preučevanju animalistike v slovenski otroški književnosti se je namreč pokazalo, da je pestrost literarnih oblik, tem in motivov, povezanih z živalmi, zelo velika – smo v posameznem segmentu preučevanja (glede na starostno stopnjo bralca, tematologijo, žanrsko pripadnost tekstu in pojavnost ptičjih likov) poskušali omeniti nekatera najpomembnejša besedila iz slovenske folklorne in avtorske otroške književnosti. Najobširnejše je poglavje o književnih vrstah, v katerih se animalistične teme pojavljajo, v prispevku pa je tema zožena zgolj na predstavitev vloge ptic v mladinskih književnih besedilih, zastopanost ptičjih vrst ter simbolov, ki jih ptičje vrste predstavljajo. Kljub temu da otroški bralec morebiti še ne zaznava alegorične strukture animalističnega (ptičjega) literarnega lika, je ta karakterna poteza ob preučevanju animalistike zelo pomembna.

Due to extensiveness of the topic – the study of animalistics in the Slovene children's literature having shown a rich diversity of literary forms, topics and motifs, related to animals – we are only mentioning some of the foremost texts pertaining to the Slovene folk and authorial children's literature (with regard to reader's age group, thematology, genre and appearance of bird characters). The most extensive chapter deals with literary genres containing animalistic topics, although the topic of the article itself is narrowed down to the presentation of the role of birds in children's literature, to the presence of bird species and symbols, representing these species. Although a child may not yet be able to perceive the allegorical structure of animalistic (bird) literary character, this character trait is highly important in the study of animalistics.

0 Uvod

Termin animalistična književnost še ni povsem utrjen.¹ Pomeni nam tisti del preučevanja mladinske literature, ki se tematološko in/ali po književnih likih

¹ Velja opozoriti na članek Jožice Čeh Steger (2011: 95–98), ki odpira terminološki problem neenotnega poimenovanja v tovrstnih literarno-teoretičnih razpravah: ekokritika, literarna ekologija, ekologija literature, kulturna ekologija. Ne glede na poimenovanje se ta dokaj nova veda ukvarja odnosom človek – žival (Čeh Steger 2011: 95): »Človek si od nekdaj deli naravni prostor z živalmi in stopa z njimi v različna razmerja, ki se gibljejo v razponu od izkoriščanja, sovražnosti, nasilja, zanemarjanja do prijateljstva, občudovanja in spoštovanja živali kot moralnih subjektov.«

uvršča med literarna besedila, povezana z živalskim svetom.² Ob analizi slovenskih folklornih (ljudskih) in avtorskih besedil, ki jih smemo prištevati v animalistično književnost, se je pokazalo, da so med divjimi živalmi najpogostejši liki zveri: lisica (lisjak), volk in medved. Pomembno mesto v zastopanosti imajo tudi žuželke: čebela, čmrlj, mravlja, muren, muha, pajek. Poleg zveri se pojavljajo tudi drugi sesalci, npr. miš, jež, pa tudi veverica in zajec. Med neavtohtonimi živalskimi vrstami so omenjeni velblod, opica in najpogosteje lev. Med domačimi živalmi se omenjajo mačke, psi, kokoši in petelini, kozel ali koza ter osel. Redki so stiki med domačimi in divjimi živalmi, posebej zanimivo pa se zdi, da telesni ustroj še ne pomeni vnaprejšnje zmage (plenilci niso vselej zmagovalci). Kot biološka vrsta so najobširneje zastopani **ptiči**, med njimi najpogosteje **orel, golob, vrabec, vrana, lastovka, štorklja, kragulj**.

Živali se pojavljajo v vseh književnih zvrsteh mladinske literature. Največ jih najdemo v otroški poeziji in nekaterih proznih vrstah, v dramatikih jih je malo, zato smo to področje pri nadaljnji obravnavi izpustili. Na prvem mestu po pojavnosti ptice kot glavnega literarnega lika je basen, sledita ji živalska pravljica ter pravljica z oživljeno igračo, ki je živalski lik, nato pa še povedka, kratka fantastična zgodba in kratka realistična zgodba.

1 Obravnava izbranih besedil

V otroški in mladinski književnosti je vloga ptic zelo različna, zato smo preučevanje zastavili v skladu z vnaprej zastavljenimi kriteriji: glede na starostno stopnjo bralca, tematologijo, žanrsko pripadnost tekstu in pojavnostптичьih likov (glavni, stranski literarni liki).

Vloga ptic v otroški književnosti: ptice so v otroški književnosti velikokrat personificirane, njihova logika ravnanja se približuje otrokovemu izkustvenemu svetu. Vloga ptic je prilagojena razmeram, v katerih je delo nastalo: v folklorni književnosti gre za ruralni svet, pastirstvo, sožitje človeka in živali v njihovem naravnem okolju; v novejši književnosti, kjer je književni prostor večinoma urbano okolje, se personificirane živali prilagajajo mestnemu načinu življenja: hodijo v šolo, trgovino, k zobozdravniku, trpijo zaradi pomanjkanja časa in odtujenosti.

Animalistična tema, animalistični motivi v mladinski književnosti: animalistična tema s personifikacijo likov pogosto upodablja človeško družbo, pri animalističnih motivih pa imajo živali večkrat ohranjene živalske lastnosti. Oboje je odvisno predvsem od književne vrste, v kateri iščemo tovrstne teme in motive. V otroški književnosti je očitno včasih lažje predstaviti neko temo skozi živalski literarni lik, čeprav je popolnoma jasno, da gre za prikaz človeškega sveta: npr. vse vrste drugačnosti (telesna hendikepiranost, spolna usmerjenost, rasna pripadnost, verska pripadnost, politično mnenje), ločitev staršev, različni strahovi, npr. pred

² Leta 2007 je izšel pod pokroviteljstvom Instituta za etnologijo v Zagrebu prvi del razprav z naslovom *Kulturni bestiarij* (ur. Suzana Marjanić, Antonija Zaradija Kiš), leta 2012 je izšel drugi del z naslovom *Književna životinja* (glej literatura Haramija). Naslov bestiarij (bestia – zver) se navezuje na srednjeveški tip naravoslovno-leposlovnih besedil, to so bila dela, ki so vsebovala opise živali, vsaka živalska vrsta pa je bila tudi pospremljena z naukom. Iz povedanega sledi, da ima vsako bitje pomen, kar pa je vir simbolov.

temo, vodo, višino, živalmi).³ Kadar je literarno delo neposredno usmerjeno v živalsko tematiko, govori o življenju živali, njihovem bivanjskem prostoru, navadah in navezanosti na ljudi.

Ptica kot glavni ali stranski literarni lik: V pričujoči razpravi smo upoštevali besedila, v katerih je žival glavni literarni lik in je njena vloga večplastna. Kadar je žival stranski lik, večinoma ohranja svojo primarno živalsko lastnost.⁴ Na Slovenskem se v otroški književnosti v največji meri pojavljajo domače živali (psi, mačke, kokoši, petelini, ovce) in gozdne živali (predvsem žuželke, ptice, zveri, glodalci), zelo redko tudi neavtohtone živali (npr. opica, slon, zebra, žirafa).

Ob analizi literarnih del, kjer so upoštevani zgoraj navedeni kriteriji delitve, se je pokazalo, da ptice kot personificirani literarni liki nastopajo predvsem v lirski poeziji, basnih ter folklornih in klasičnih živalskih pravljicah, v realistični književnosti pa ptica praviloma ohranja svojo naravno vlogo in je pogosto spremljevalka človeka.

Pod ptičjo preobleko se torej pogosto skrivajo človeške lastnosti. Tovrstne pesmi in proza velikokrat govorijo o življenjskem ciklu oz. odraščanju in zorenju. V otroški književnosti, v kateri je glavni lik ptica, izstopa v vseh književnih zvrsteh igriva pravljичnost.

2 Obravnava izbranih besedil

2.1 Poezija

V slovenski književnosti se lik živali pojavlja že od folklorne (ali ustne, narodne, ljudske) književnosti naprej, besedila iz ljudskega slovstva pa sodijo v lirsko in epsko otroško poezijo. Tovrstne pesmi, ki imajo običajno ohranjeno tudi melodijo, so namenjene predvsem majhnim otrokom.⁵

V folklorni književnosti so pogoste pesmi o domačih živalih (npr. *Izidor ovčice pase, Ringa, ringa, raja, Petelinček je na goro šel, Pastirica kravce pase, Moj očka ima konjička dva*), hkrati pesmi včasih ubesedujejo tudi kmečka opravila. Drugi sklop pesmi govori o divjih živalih, v katerem je opazno velika zastopanost ptičjega

³ Zelo zanimiv prikaz družbenih razmer najdemo npr. v delih Toona Tellegena *Zabava na Luni* (1999) in *Mala nočna torta s plameni* (2004). Pravljice so umeščene v gozd, kjer živijo živali, in sicer po ena svoje vrste: vrabec, ptičji tajnik, mravlja, veverica, pajek, medved, kača, bolha, nosorog, čriček, listna uš ... Njihova posebnost je v tem, da so enako velike, kar posledično pomeni, da telesni stroj ne igra nobene vloge, temveč so živali prikazane skozi psihologijo njihovih medsebojnih odnosov in ravnanj.

⁴ S tega stališča se zdi smiselno opozoriti na serijo o psu Pikiju, ki jo je napisal Eric Hill (*Piki obiše kmetijo*, 1991, *Piki gre v šolo*, 1991, *Piki na sejmu*, 1994, *Piki dobi sestrico*, 1994, *Piki gre na zabavo*, 1994, *Piki peče torto*, 1994, *Piki in prijatelji*, 1997 ...), kjer je dvojna vloga živali nedvoumna: Piki, njegova mama, oče in njegovi prijatelji so – čeprav so živalski liki – personificirani in predstavljajo življenje ter norme v človeškem svetu; naključne živali (stranski liki), ki jih v delih srečamo (npr. ptič, mačka) pa ohranjajo živalske lastnosti.

⁵ Janez Bitenc, eden pomembnejših slovenskih skladateljev za otroke, je v drugi polovici dvajsetega stoletja napisal in uglasbil preko 450 pesmi, veliko jih je tudi o živalih. Njegove pesmi so večinoma izšle skupaj z notnimi zapisi; nekatera besedila so bila kasneje uvrščena tudi v antologije.

sveta (npr. *Tri ptičice*, *Škrjanček poje*, *žvrgoli*, *Pleši, pleši, črni kos*, *Ena ptička priletela*) in avtohtonih gozdnih živali (npr. *Lisička je prav zvita zver*).⁶ Marija Stanonik (1999: 171) v delu *Slovenska slovstvena folklor*a piše o živalskih folklornih pesmih takole: »Te pesmi še niso kaj prida raziskane, zato je mogoče reči le to, da se v njih pod živalsko preobleko pogosto skrivajo človeške lastnosti, kolikor ne gre za igrivo pravljličnost. Pogosto opevajo ptičje svatbe.« Seveda se prvi del citata navezuje predvsem na epsko ljudsko poezijo, najpogosteje na verzificirane basni, ki jih je sicer več v literaturi za odrasle. Pri lirski folklorni poeziji, kamor sodijo pesmi letnega cikla, pesmi človeškega življenjskega kroga in pesmi interesnih skupin, obravnavane otroške pesmi z animalistično temo sodijo največkrat med pesmi življenjskega cikla.

Za vzorec besedil avtorske otroške poezije je bila izbrana antologija *Sončnica na rami*, ki jo je uredil Niko Grafenauer. To je najobširnejši izbor slovenske otroške in mladinske avtorske poezije; tretja, dopolnjena izdaja, ki predstavlja naš vir, je izšla leta 1996.⁷ Že Fran Levstik, eden začetnikov slovenske otroške posvete poezije, je v svojih pesmih namenjal veliko pozornosti odnosu med otrokom in živaljo ali pa zgolj živalim (*Črno kravo, molzo našo, Vrana poje: korenjak, Kolina, Psiček laje: hov, hov, hov*), med njimi so tudi pesmi o pticah. Oton Župančič se živalske tematike loteva s stališča pastirstva (*Dedek Samonog, Pastirčki*). Slednje je posredno povezano z animalistiko, v kateri nastopajo domače živali, med njimi krave in koze, deloma pa se posveča tudi avtohtonim divjim živalim, o katerih piše z veliko naklonjenostjo, postavi pa jih v njihovo naravno okolje (*Rac, rac, racman, Žabe, Stari Medo, Vrabc*i in *strašilo, Postovka*). Župančičeva *Zlata ptička* odstopa od vzorca drugih njegovih animalističnih pesmi, saj gre za pravljlično tematiko zlate ptice, izpolnjevalke želja. Znamenit je tudi avtorjev cikel o dečku Cicibanu, ki ubesedi razmerje med otrokom in živaljo (npr. *Ciciban – cicifuj, Ciciban in čebela*). Srečko Kosovel se v otroški liriki pogosto navezuje na domače živali (*Naša bela mačica, Naš prašiček, Sultanček na vlak*u). V uspavanki *Večer* (objavljeni v zbirki *Medvedki sladkosnedki*) pa se z verzom »Ptički in travice spijo /.../« (Kosovel 2004: 28) dotakne tudi ptičjega sveta. S stališča pojavljanja živali so v prvi polovici dvajsetega stoletja zanimivi še naslednji avtorji: Karel Širok, Anica Černejeva (*Račka, Petelinček, Goska*) in Branko Rudolf (ponarodela pesem *Huda mravljica* vzpostavil poseben tip nonsensne poezije). Zanimiv pristop je uporabil Matej Bor, ki v pesmi *Krava v trgovini* sooča ruralni in mestni svet. Precej pesmi je Bor napisal tudi o pticah (npr. *Sračje sodišče*). Med avtorji, ki sodijo v povojno mladinsko književnost, je animalistična tematika različno prisotna. Tone Pavček ima v otroški poeziji kar precej pesmi o pticah (npr. *Intervju, Po svatbi, Televizija v Mestnem logu, Juri Muri v Afriki* in *Juri Muri drugič v Afriki*). Dane Zajc je pisal poezijo večinoma za majhne otroke in je upovedoval teme o živalih v njihovem naravnem okolju (*Veverica – pekarica, Bela mačica*), nekatere pa sodijo med nonsensne živalske pesmi (npr. pesem z naslovom *Aro govori o psu, ki sadi klobase*).

⁶ Vsi navedeni primeri so iz knjige *Barčica: slovenske ljudske pesmi za otroke*.

⁷ Opozoriti velja še na tri antologije, v katerih je najti veliko pesmi z živalskimi liki:

- *Biba spet leze: 300 pesmi za male in velike otroke*. Zbral in uredil Primož Hieng. Brezovica pri Ljubljani: Harlekin No. 1, 2005.
- *Povej mi pesmico*. Zbrala in uredila Tatjana Šumnik. Ljubljana: Debora, 1997.
- *Primi pesmico za rep: mali cvetnik slovenske mladinske poezije*. Zbral in uredil Igor Saksida. Maribor: Obzorja, 1995 (Zbirka Mlada Obzorja).

Kajetan Kovič se skoraj v vseh svojih literarnih delih, v poeziji in prozi, ukvarja z živalmi. Značilna je njegova pesem *Medvedja šola*, v kateri ne govori o pravih medvedih, temveč o medvedih (plišastih) igračah. S to pesmijo avtor premakne animalistično temo na Slovenskem v povsem novo smer, kar se pozneje še večkrat pokaže v prozi (najpomembneje v knjigi *Moj prijatelj Piki Jakob*). Kovičeva pesem *Naš maček* sodi v okvir pesmi o domačih živalih, avtor pa piše tudi nonsensne pesmi, npr. *Kočija*. Veliko živalskih pesmi za predšolske otroke je napisal Miroslav Košuta (*Kje stanuješ, mala miška?, Zaseda za medveda*). Ervin Fritz je, ob že prej objavljenih posameznih pesmih o živalih, leta 2007 izdal pesniško zbirko *Vrane*, v kateri so vse pesmi posvečene tem pticam.⁸ Avtor jih opazuje z ljubeznijo in ugotavlja, da so vrane po krivici izpostavljene negativni simboliki in da so v marsičem podobne ljudem.

Med avtorji, ki v antologijo še niso uvrščeni, saj so svojo pisateljsko pot začeli pozneje, je gotovo potrebno izpostaviti Lilo Prap (Lilijano Praprotnik Zupančič), mednarodno uveljavljeno ustvarjalko avtorskih slikanic, ki je tri slikanice posvetila živalim, in sicer *Male živali*, *Živalske uspavanke* in *Zakaj?* V *Živalskih uspavankah* je objavljenih 14 uspavank, namenjene so živalskim mladičem, da bi lažje zaspali, izjema je le prva pesem *Uspavanka za čuke*, ki je budnica. Avtoričino glavno jezikovno stilno sredstvo je tokrat onomatopoiija, saj upoštevanje onomatopoičnega oglašanja zaznamuje tudi karakterne lastnosti posamezne živali in pomen upovedenega.

2.2 Proza

2.2.1 V basni nastopajo personificirane živali, ki v celoti prevzemajo vloge ljudi. Basni so po svoji notranji zgradbi epska besedila, »vendar z didaktičnim pomenom, kar se pogosto kaže kot posebej izrečen nauk na koncu teksta. Motivno in tematsko se naslanja na like in dogodke iz živalskega in rastlinskega sveta, ki jih personificira, vendar so mogoče tudi basni s človeškimi osebami ali celo bogovi.« (Kos 1995: 161–162). Kos definira basen bistveno širše kot npr. Matjaž Kmecl, ki poudarja predvsem to, da je basen »didaktična vrsta z živalmi, ki se obnašajo kot ljudje.« (Kmecl 1995: 297). Res je, da imajo živali v basni vnaprej dano oz. določeno vlogo (lisica je zvita, volk krvoloč, zajec strahopeten ...), po čemer se basen npr. razlikuje od živalske pravljice. Tudi v drugih definicijah se omenjajo podobne lastnosti basni, te je Stjepan Blažetin (2003: 10) v članku *O basnama* povzel takole: »1. V basni so glavni literarni liki živali. 2. Živali imajo človeške lastnosti. 3. Basni so alegorične. 4. Pojavljajo se v folklorni in avtorski književnosti.« Ravno to, da ima basen alegorični karakter, se zdi njena najpomembnejša lastnost, saj vsaka basen vsebuje dve plasti: eksplicitno, na kateri gre za zgodbo o živalih, in implicitno, ki govori o ljudeh in človeški družbi. Vnaprej določena karakterna lastnost živali in njeno črno-belo slikanje omogočata alegoričnost celotnega besedila: lastnost posamezne živali je ena sama in vedno enaka. Že z omembo živalskega literarnega lika torej bralec razbira vlogo lika, šele v naslednjem nivoju to lastnost prenese na človeško družbo.

⁸ Pesniška zbirka *Vrane* seveda ni objavljena v antologiji *Sončnica na rami*, a je zaradi kakovosti vredna posebne omembe, saj je avtor leta 2008 zanjo dobil nagrado večernica in bil nominiran za desetnico 2008.

Med slovenskimi ljudskimi basnimi je opaziti dve skupini živali, domače in avtohtone divje živali. Za osnovo analize slovenske otroške folklorne basni smo vzeli knjigo *Slovenske basni in živalske pravljice* (1975), ki jo je uredil Alojzij Bolhar.⁹ Ob analizi se je pokazalo, da so med divjimi živalmi najpogostejši liki zveri: lisica (lisjak), volk in medved (*Medved in lisica*, *Lisjak in vrabec*, *Volk in pes*). Kot biološka vrsta so najboljširneje zastopani ptiči, med njimi pa najpogosteje orel, golob, vrabec, vrana, lastovka, štoklja, kragulj (npr. *Ptičji zbir*, *Trije golobi*, *Vrabec in lastovka*, *Kragulj in vrane*). Posebej zanimivo se zdi, da telesni ustroj še ne zagotavlja vnaprejšnje zmage (plenilci niso vselej zmagovalci). Nekatere basni, ki so uvrščene v Bolharjevo zbirko, niso avtohtono slovenske, bile so le zapisane kot ena izmed različic (med njimi je najznamenitejša basen *Muren in mravlje*). Večina basni ima ohranjeno izrazito dvodelnost: prvi del predstavlja zgodbo (fabulo), drugi del pa je najpogosteje zapisan v obliki pregovora, je naravnan vzgojno-poučno in bi ga moral bralec zaradi splošno sprejetih moralnih stališč upoštevati.

Začetnik avtorske basni na Slovenskem je Valentin Vodnik, njegova najpomembnejša basen je *Kos in brezen*. Za vzorčni primer starejših avtorskih basni smo uporabili zbirko *Slovenske basni* (1967), ki jo je uredil Bogomil Gerlanc. V njej je med drugim objavljena tudi že omenjena Vodnikova basen v epski pesniški obliki.¹⁰

V sodobni otroški književnosti basen ni preveč razširjena vrsta, med njenimi avtorji pa je potrebno izpostaviti Miroslava Košuto,¹¹ in Slavka Pregla. V Preglovih besedilih gre za alegorično poigravanje z jezikom in večpomenskostjo besed, npr.: »Kos je ravno kosil, ko je zagledal koso, da kosi.« (Pregl 2001: 46). Preglu je uspelo ustvariti zbirke basni, ki temeljijo na komiki, četudi mestoma upovedujejo tragične ali življenjsko pomembne teme. Besedila praviloma niso dvodelna, pač pa je nauk potrebno izluščiti iz zgodbe.

2.2.2 Živalska pravljica

Za živalsko pravljico je značilno, da je nosilec dogajanja žival, vendar v pravljici – za razliko od basni – karakterne lastnosti živali niso tipizirane.

Pri vseh folklornih pravljicah gre za enodimenzionalno formo, saj se plast čudežnega in plast realnega združujeta v nedeljivo celoto. Književni liki so lahko realni ali fantastični, oboji pa so močno polarizirani, pri živalski pravljici je vsekakor v ospredju antropomorfna drža animalističnega literarnega lika. Črno-belo slikanje literarnih likov sproži predstavo o eni pomembni lastnosti književnega lika, le-ta pa je močno potencirana, kar velja tudi za živali v živalski pravljici. Literarni liki

⁹ Pri zbirki *Slovenske basni in živalske pravljice* (1975), ki jo je uredil Alojzij Bolhar, je potrebno pripomniti, da je urednik uvrstil med basni tudi nekatere razlagalne povedke, ki smo jih analizirali pri poglavju o pripovedki/povedki.

¹⁰ Basni so pisali še Fran Levstik (*Jež in lisica*), Simon Jenko (*Lev in lisica*), Josip Stritar (*Osa in čebela*), Anton Aškerc (*Delfin in morski polž*), Dragotin Kette (*Osel in kužek*), Dušan Mevlja (*Kako je jež lisici podkuril*). Vidnejši prozni ustvarjalci basni so bili Anton Martin Slomšek (*Jež in lisica*), Janez Trdina (*Stara in mlada lisica*), Dragotin Kette (*Čebelica in čmrlj*, *Mravlji*), Josip Ribičič (*Pes in mačka*, *Polž in pes*), Ivan Potrč (*Basen o nespameinih kraljičkih*) in Janez Švajncer (*Jablana in murenček*).

¹¹ Miroslav Košuta je v zadnjih letih izdal tri zbirke basni, in sicer *Basni kratke sape* (2000), *Trije velblodi* (2001) ter *Nove basni kratke sape* (2003).

so imenovani po poklicu, družbenem položaju ali kakšni drugi lastnosti, družbeno hierarhijo iz človeške družbe prevzemajo tudi živalski liki. Lastna imena so zelo redka, pravljичni liki vsebujejo eno poudarjeno pozitivno ali negativno lastnost. Personificirane živali načeloma človeku pomagajo, če se ta drži nekih pravil, sicer znajo biti do njega zelo negativno nastrojene. Pri folklornih pravljicah z živaljo kot glavnim literarnim likom smo črpali gradivo iz že omenjene zbirke *Slovenske basni in živalske pravljice* (1975), pri čemer ugotavljamo, da je pestrost zastopanih živali v primerjavi z basnijo bistveno manjša: največkrat se pojavljajo medved, lisica, volk, petelin in zajec. V zbirki so zastopane le realne živali, ki imajo antropomorfnu podobo. Večji izbor živalskih pravljic je najti v zbirki *Slovenske narodne pravljice* (1997), ki jo je uredil Alojzij Bolhar. Poleg že omenjenega tipa pravljic s personificirano živaljo se pojavljata še dva tipa živalske pravljice: z izmišljenim živalskim likom in z metamorfozo človeka v žival ter obratno (ptice se v tej vlogi ne pojavljajo). Na Slovenskem sta najznamenitejša izmišljena živalska lika zlatorog in zlata ptica (v zbirki *Slovenske narodne pravljice* je objavljena pravljica *Zlata ptica*). Oba nastopata v različnih pravljичnih in mitoloških variantah, skozi vse zgodbe pa ohranjata svoji osnovni lastnosti.

Klasična umetna pravljica z živaljo kot glavnim literarnim likom je v slovenskem prostoru prisotna od začetkov mladinskega slovstva ob koncu 19. stoletja. Klasična umetna (avtorska) pravljica se od vzorca ljudske enodimenzionalne pravljice ne loči bistveno, najopaznejša je razlika pri poimenovanju literarnih likov z lastnimi imeni. Pri klasičnih pravljicah z animalistično tematiko živali niso vselej naslovni liki, imajo pa vodilno vlogo, kot na primer v pravljici Frana Levstika *Kdo je napravil Vidku srajčico* (v pravljici nastopa tudi vrstno neopredeljeni ptič, ki srajčko sešije). Nekaj živalskih pravljic najdemo v zbirki Frana Milčinskega *Pravljice* iz leta 1911, a so te bolj modifikacija že znanih ljudskih pravljic, prav nobena pa se ne navezuje direktno na ptiče. Najobsežnejši del pravljичnega opusa Svetlane Makarovič predstavljajo klasične živalske pravljice. Njeni živalski liki imajo pogosto antropomorfnost, vključno s personifikacijo. Pri nekaterih pravljичnih likih avtorica ohranja tipizirano vlogo, ki jo ima žival že v folklornem slovstvu: srake so kradljivke (*Sraka pevka*), šoje klepetulje in opravljivke (*Šoja trguje z medvedovo kožo*, šoja v pravljici *Veveriček posebne sorte*). Skozi živalsko pravljico avtorica pripoveduje o življenju in pomembnih etičnih vrednotah, kar je včasih morda manj boleče, kot bi bila predstavitev problema skozi človeški literarni lik. V *veveričku posebne sorte* je npr. izpostavljena občutljiva tema hendikepiranosti. Mladi bralec jo lahko podoživi ob veveričjem mladičku, ki mu kos pove dragoceno življenjsko modrost: da moramo poskusiti, kaj znamo in česa se lahko naučimo. Največkrat imajo živali/ptice lastnosti otrok: so razvajene (*Razvajeni vrabček*) in radovedne (*Sovica oka*), lahko pa opravljajo pomembne poklice, kot na primer DDZZ (doktor detel, zobni zdravnik iz *Sapramiške*). Mojca Osojnik je v avtorski slikanici *Kako je gnezdila sraka Sofija* (2005) zanimivo kombinirala »ustaljene« lastnosti srake (te prepoznamo predvsem v basnih), kot so prevelika radovednost, kraja svetlečih predmetov in nespametnost, z netipičnimi, torej individualiziranimi lastnostmi glavnega (tudi naslovnega) literarnega lika. Sraka se namreč odloči, da ne bo imela kakšnega navadnega gnezda kot druge ptice, temveč zgradi svoje prebivališče kot človeško hišo, pri čemer pa ne upošteva, da potrebuje vrata: v delovni vnemi namreč ne pusti nobene odprtine, tako da jo morajo iz nepredvidenih težav rešiti druge živali.

Sodobna umetna pravljica se kaže v dveh različicah: z živaljo kot glavnim literarnim likom ali pa z živaljo kot oživljeno igračo. Pravljič, v katerih bi bila oživljena igrača živalski lik, v slovenski književnosti ni prav dosti, najbolj znan primer je delo Kajetana Koviča *Moj prijatelj Piki Jakob* (1972). Medved Piki Jakob je popolnoma personificiran, čeprav se njegova vloga mestoma »skrči« na lik igrače. Ob preučevanju tega dela se je pokazala zanimivost, da živalska lika maček in kanarček živalske lastnosti v celoti ohranjata (kanarčka maček požre, zato Piki ugotovi, da včasih mačke tudi žvižgajo).

2.2.3 Povedka

Povedke so krajša prozna besedila, ki so, za razliko od pravljice, bolj povezane s svojim okoljem. Živalske povedke večinoma prištevamo med aitiološke, saj razlagajo določeno živalsko lastnost. V zbirki *Slovenske basni in živalske pravljice*, kjer so umeščene kar med pravljice, najdemo precej pojasnil o živalskih lastnostih ali o odnosih med živalmi (npr. zakaj ima zajček kratek rep).

2.2.4 Kratka fantastična zgodba

V sodobni slovenski mladinski književnosti se z likom ptic najpogosteje ukvarjata Marjan Tomšič v zbirki *Kar je moje, je tudi tvoje* (2004) in Mate Dolenc v zbirkah *Zabloda laboda in druge zgodbe* (2006), *Polnočna kukavica in drug zgodbe* (2008), *Kraljičini lipicanci in druge zgodbe* (2009) in *Maščevanje male ostrige* (2010). Ustvarila sta poseben tip kratke zgodbe, ki glede na svojo osnovno motivacijo sodi v realistično prozo (živali imajo ohranjene svoje biološke lastnosti), a v stiku med človekom in živaljo se vzpostavijo elementi fantastičnega: avtorja razumeta govorico živali, zato se te z njima pogovarjajo. V Tomšičevih tovrstnih zgodbah nastopajo kot glavni ali stranski liki skoraj praviloma ptice (plavček, sinica, šoja, kragulj ...), ki živijo v svojem naravnem okolju. To je neizprosno, kajti preživetje – se pokaže – ni odvisno od človeka, temveč od naravne prehranjevalne verige: pripovedovalec pozimi hrani sinice, te so zato bolj debele in posledično počasneje letijo, zaradi česar jih kragulj lažje ujame. V pripovedovalcu gloda »velik dvom. Kaj je prav in kaj ni prav. Kaj je v skladu z zakoni narave in kaj ni?« (Tomšič 2004: 65). Dolenc v štirih kratkoproznih zbirkah prav tako omenja več vrst ptic, ki pa imajo povsem individualizirane lastnosti, npr. galeb se pogovarja z ladjo Galeb, črni labod Nero se zaljubi v pedalin, kukavica pa sploh ni prava kukavica, temveč tista iz stenske ure.

2.2.5 Kratka realistična zgodba

Za realistično zgodbo je značilno, da ne vsebuje fantastičnih elementov, zato imajo v njej tudi živali ohranjene zgolj realne lastnosti. Vzorčni primer tovrstnega besedila je delo Miklavža Komelja *Kako sta se gospod in gospa pomirila* (2009). Glavna literarna lika sta gospod in gospa brez lastnih imen, ki lahko predstavljata slehernika. Živela sta v prav prijetnem stanovanju v mestu, strašno pa so ju motili golobi, ki so posedali na njunem balkonu. Odločila sta se, da bosta golobe od tam za vselej pregnala. Vse dni sta stražila svoj balkon in jih odganjala. Ko sta bila od tega že popolnoma izmučena, sta se odločila, da gresta vsaj za en dan na izlet, »pa

naj se medtem z balkonom zgodi karkoli« (Komelj 2009: 12). Takrat pa se zgodi komično-ironični preobrat. Odpotujeta namreč v Benetke, kjer ugotovita, da so jima golobi pravzaprav pri srcu. Od takrat jih ne podita več, ampak celo skrbita za njihov zarod.

3 Sklep

Ob preučevanju animalistične mladinske književnosti v okviru raziskovalnega projekta Kulturni bestijarij¹² je bil izveden podrobnejši pregled slovenskih mladinskih besedil, ki se navezujejo na živali: lahko so glavni ali stranski liki, njihova vloga je lahko realistična ali pa nastopajo personificirano, seveda je njihova vloga odvisna predvsem od književne vrste, v kateri je žival književni lik. Posebej zanimivo je razmerje med človekom in živaljo,¹³ ki v mladinski književnosti nikakor ni antropocentrično, celo nasprotno: otroci in živali so prijatelji, se razumejo, so nekako enakovredni. Pokazalo se je, da so ptice tista biološka vrsta, ki so v slovenski mladinski književnosti zelo pogosto zastopane. Ptice v realistični književnosti ohranjajo svoje lastnosti, v fantastični književnosti pa so antropomorfnе ali celo personificirane, v tovrstnih primerih pa pogosto pridobijo simbolne pomene.

Golob je danes najpogostejše simbol miru, golobica pa simbolizira ljubezen, saj je že v grški mitologiji povezana z Afrodito. V krščanstvu je golob simbol svetega duha.

Lastovka je ptica, ki je povezana z metamorfozo, in sicer se v povedkah v lastovko spremeni sončeva nevesta Nasta ali Lasta, na Slovenskem pa je pogosto povezana tudi s selstvom, odhodom od doma. Lastovke, piše Germ (2006: 109–112), vedno gnezdiijo pod isto streho, kar prinaša srečo, če pa gnezdo zapustijo, bo nesreča pri hiši. Zelo zaupajo ljudem, saj so to ptice, ki živijo najbližje človeškim prebivališčem.

Orel, kragulj in sokol (postovka) so najpogostejše omenjene ptice ujede, plenilci. Orel je kraljevski ptič, pogosti simbolni spremljevalec bogov (npr. spremljevalec Peruna in Zeusa, slednji se včasih spremeni v orla, čeprav je pogostejša njegova metamorfoza v bika), je simbol vladarjev in njihove moči, prevzame ga tudi krščanstvo, kjer simbolizira duhovno moč in oblast. Germ (2006: 148) piše, da »lahko orel nemoteno zre naravnost v sonce – lastnost, ki jo pripisujejo tudi levu kot kralju živali«. Poudari velja, da so v antiki verjeli, da orla ne more ubiti strela. Vsekakor je to ptica, ki zbujajo spoštovanje že s svojim videzom (močni kremplji, velike peruti, ukrivljen kljun, prodoren pogled) in močjo, saj med vsemi avtohtonimi pticami leti najvišje. Sokol je – podobno kot orel – simbol moči vladarjev, hkrati pa pomeni zvestobo, saj vedno prileti nazaj na sokolarjevo roko. Germ v *Simboliki živali* (2006) zapiše, da je ta ptica tudi simbol junaštva, drznosti in svobode.

Sova (čuk) je pogosto znanilec smrti, pameten in razsoden. V stari Grčiji je bila simbol Atene, boginje modrosti, v sodobnosti je, po zgledu Atene, pogosto

¹² Raziskovalni projekt je potekal od marca 2007 do marca 2011, nosilka projekta je bila red. prof. dr. Antonija Zaradija Kiš z Inštituta za folkloristiko v Zagrebu.

¹³ Branislava Vičar (2011: 99) ugotavlja: »Kulturni antropologi so pokazali, da je zamisel človeške prevlade nad drugimi živalmi sestavni del vseobsežne ideologije človeškega obvladovanja in polastitve narave, katere korenine segajo globoko v tradicijo zahodne miselnosti.«

povezana z znanostjo in književnostjo. Germ (2006: 200–202) opozarja, da ima sova pogosto tudi negativno konotacijo, in sicer je v krščanstvu izpostavljena njena temna plat, je nočna ptica in zato simbolizira nevernike. Lahko pa je negativna tudi zato, ker ne uvidi, kar je »jasno, kakor beli dan« (Germ 2006: 202) in postane simbol kratkovidnosti ter zaslepljenosti.

Sraka v slovenski mladinski književnosti nima najbolj prijetnih lastnosti, je kradljivka, se dere, privlači jo blišč, ob vsem tem pa v zgodbah najpogosteje reagira tako, da je evidentno nespametna.

Štorolja sodi po biološki vrsti med močvirnike in je ena naših najbolj znanih ptic selivk. Je tudi prinašalka otrok in sreče, saj se vrne v naše kraje pomladi, ko je narava prijaznejša, tudi plodnejša. Z njenim prihodom so zimske tegobe in pomanjkanje premagani, nastopi nov letni cikel (Germ 2006: 2007–209).

Vrana je simbol zla, naznanja nesrečo, žalost in smrt.

Zlata ptica lepo poje ali pa ima čudovita peresa, ki imajo čudežno moč, lahko je tudi izpolnjevalke želja.

Ob preučevanju ptic v mladinski književnosti so se pokazale štiri vrste pojavnosti animalističnih likov:

- Ohranjene živalske lastnosti, brez sledov človeškega, tovrstna besedila sodi v sfero realnega, v njih ptice tudi niso simboli ali kakorkoli drugače uporabljene v metaforičnem pomenu.
- Antropomorfne živali se pojavljajo takrat, kadar govorijo, nimajo pa drugih človeških lastnosti.
- Personificirane živali so pogosto povezane s preslikavo človeškega sveta na živalski svet. Skozi personificirano žival spoznavamo življenjska stališča in etične resnice, kar je včasih najbrž lažje ali vsaj manj boleče kot predstavitev problema skozi človeški literarni lik.
- Bajeslovne živali, med pticami izstopa zlata ptica, ki ima mitološke značilnosti.

Ptice imajo pogosto tudi v mladinski književnosti metaforični pomen, in sicer (Tresidder 2005: 71) predstavljajo svetlobo in naglico; svobodo, ker lahko letijo in se torej gibljejo med nebom in zemljo; v mitologiji predstavljajo prvinsko moč; predstavljajo dva pola: svetlobo – temo ali duhovno – telesno; predstavljajo dušo, so večinoma glasnice dobrega.

Viri

Mate Dolenc, 2006: *Zabloda laboda in druge zgodbe*. Ljubljana: Mladika.

Mate Dolenc, 2006: *Polnočna kukavica in druge zgodbe*. Ljubljana: Mladika.

Ervin Fritz, 2007: *Vrane*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Niko Grafenauer (ur.), 1996: *Sončnica na rami*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Sončnica).

Miklavž Komelj, 2009: *Kako sta se gospod in gospa pomirila*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Knjižnica Čebelica; 426).

Kajetan Kovič, 1972: *Moj prijatelj Piki Jakob*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ljudska. 1975. *Slovenske basni in živalske pravljice*. Ur. Alojzij Bolhar. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Zlata ptica).

- Ljudska, 1997. *Slovenske narodne pravljice*. Ur. Alojzij Bolhar. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Zlata ptica).
- Svetlana Makarovič, 2008: *Svetlanine pravljice*. Dob pri Domžalah: Miš.
- Stane Mažgon (ur.), 2004: *Barčica: slovenske ljudske pesmi za otroke*. Ljubljana: Erimas.
- Mojca Osojnik, 2005. *Kako je gnezdila sraka Sofija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lila Prap, 2000: *Živalske uspavanke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Marjan Tomšič, 2004: *Kar je moje, je tudi tvoje*. Ljubljana: Mladika.

Literatura

- Stjepan Blažetin, 2003: O basnama. *Zlatni danci 8: Basne*. Osijek: Pedagoški fakultet, 9–14.
- Jožica Čeh Steger, 2011: Tematizacija živali v luči literarne ekologije. *Slovenski slavistični kongres: Slavistika v regijah – Maribor*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. Ur. Boža Krakar Vogel. 95–98.
- Tine Germ, 2006: *Simbolika živali*. Ljubljana: Modrijan.
- Dragica Haramija, 2012: Uloga životinja u žanrovima slovenske dječje književnosti. *Književna životinja. Kulturni bestijarij 2. dio*. Ur. Suzana Marjanič in Antonija Zaradija Kiš. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada (Biblioteka: Nova etnografija). 853–877.
- Monika Kropelj, 2008: *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva.
- Boris Merhar (izb. in ur., spremna beseda), 1961: *Slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Knjižnica Kondor; 45).
- Marija Stanonik (izb. in ur., spremno besedilo), 1999: *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: DZS (Zbirka Klasje).
- Jack Tresidder (ur.), 2005: Birds. *Complete dictionary of symbols*. San Francisco: Chronicle Book. 71.
- Branislava Vičar, 2011: Polom človeštva: rekonstrukcija človekovega odnosa do živali v Kunderovi *Neznosni lahkosti bivanja*. *Slovenski slavistični kongres: Slavistika v regijah – Maribor*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. Ur. Boža Krakar Vogel. 99–102.